

Leopoldo PEÑARROJA (2022), *Mozárabe y lenguas de España. Los romances de la península Ibérica en época de orígenes (siglos VII-XIII)*, s. II., Almuzara, 1248 pp.

Index

Els antecedents i el marc / 2
El pare de la teoria (idiomatica) catalanista / 4
La repeticio acritica (lexica i teorica) / 8
Un contengut extens i profund /14
Integrar solucions majoritaries i divergencies /17
Les controversies / 19
L'induccio i la mostra / 20
La primera novetat: amplitut espectacular / 24
La segona novetat: generalisacio / 26
Extensio i consolidacio de l'hipotesis / 27
Movilitat idiomatica i activitat lectal /28
Contra els elements: un pronostic / 29
Conclusio / 30
Referencies bibliografiques / 31

Nota: les referencies a l'obra figuren entre parentesis (p. XXX).

Per a citar esta obra: FONTELLES, Antoni (2025), Resenya de Leopoldo Peñarroja (2022), *Mozárabe y lenguas de España*, s. II., Almuzara. + pagina uep.

Els antecedents i el marc

Ni en este cas ni en molts altres, les obres no són objectes aïllats d'un autor. No passa ni en lliteratura ni en pintura ni en qualsevol art i manco en la ciència i en la tècnica. Ho sé per experiència personal i perquè conec la producció-trayectoria d'uns altres investigadors.

Mozárabe y lenguas... no es pot entendre sense «Una revisió crítica del “mossarap” llevantí. Fonts i metodologia» (2002 [1985]), ponència de Peñarroja en el I Congrés de la Llengua Valenciana, en Elig, ni sense «Orígens i formació de la llengua valenciana. (Del substrat iberic a la Reconquesta)» (1987 [1985]), conferència que pronuncià en l'Aula de Humanidades y Ciencias de Gandia, organitzada per la Real Academia de Cultura Valenciana.

La continuació són *El mozárabe de Valencia. Nuevas cuestiones de fonología mozárabe* (1990) i *Cristianos bajo el islam. Los mozárabes hasta la reconquista de Valencia* (1993), que corroboraven el plantejament inicial en uns anàlisis més detallats i exhaustius. El segon s'amplià en *Cristianismo valenciano. De los orígenes, al siglo XIII* (2007), i tot es resumeix en «La qüestió valenciana. Mig segle de Filologia (1960-2012)» (2013), prolec de 47 pàgines en la reedició de *¿Valenciano o catalán?*, de Vicente Luis Simó. Entre mig hi ha uns altres articles, col·laboracions o ponències congressuals en la mateixa direcció i de gran interès, que es troben referides en el llibre.

Algunes de les crítiques eren molt debils (com la de l'historiador Enric Guinot dirigida contra la 'modernitat' de les fonts utilitzades per Peñarroja, es tracta d'una mentida publicada i no rectificada -que yo sapia-, ho exposé en la *Revista de Filologia Valenciana*, 1999, n. 6, pp. 176-179); n'hi ha alguna més 'tècnica' (com la de l'arabista Carme Barceló) que són replicada en son moment per l'autor; i unes altres eren falacies, com l'argumentum a silentio o argumentum ex silentio (segons els detractors, la falta o el

silenci d'una 'lliteratura' romanica baix domini musulma corroboraria l'absencia d'una varietat viva, es important pero no es determinant perque hi ha proves indirectes aportades per la dialectologia historica), o l'oblit d'alternatives (sense testimonis 'directes' no se soste eixe romanisme popular, aço seria cert si... s'ignoren situacions analogues: el contraeixemple ocultat -i conegut- es l'indoeuropeu, no hi ha 'produccio' tangible, pero cap de llingüiste nega l'existencia... crec).

Des d'esta perspectiva, el plantejament epistemic novedos -l'empiria acumulada- remou el coneiximent establert en la dialectologia historica, en els estudis del denominat genericament 'mossarap'. Conforme el presenta Peñarroja, el cas inicial valencià apareixia com una anomalia que no quadrava en la teoria convencional vigent, des de feya decenis, en el panorama llingüistic intern-local-regional i extern-general-peninsular.

La resistencia al canvi procedix de tres fonts principals: (a) inercia, el rebuig al qüestionament del saber comprovat i difos, comprensible fins a cert punt, pero no mes enlla (no es una conducta extraordinaria en l'història de la ciencia); (b) institucionalisacio, els alineaments personals i grupals (les filies i les fobies, els col·leges invisibles, el repartiment del poder i l'autoritat, la mobilitat intragrupal, la disponibilitat de recursos humans i economics, els llibres de text i obres divulgatives, la formacio dels investigadors, les relacions mestre-alumne...); i (c) cegueia intel·lectual, l'impossibilitat cognitiva de 'vore' lo que la teoria -ideologia- no prediu -i ademes nega- (tampoc es rar: l'heliocentrisme front al geocentrisme, l'absolutisacio dels conceptes 'dalt' i 'baix' impedia la possibilitat dels antipodes -que els arbres creixquen cap avall-, l'existencia de 'races' superiors i inferiors en la base de l'esclavitud, l'homosexualitat concebuda per alguns com a patologia -requerix de tractament- o com a expressio de

la sexualitat personal -sobra la terapia-... v. Fontelles 2020: 99-110, 474-488).

Vejam un eixemple de visio parcial reinterpretada. El numero de voltes que en la documentacio arap de Toledo (ss. XI-XIII) es menciona la traduccio o es referix la llengua dels contractants (pp. 133-158) supera la circumstancia o la casualitat: 203 d'un total de 902. Encertadament, Peñarroja apunta a un fenomen sociologic: "no estamos o no estamos solo ante un síntoma de ignorancia progresiva del árabe, sino de uso vehicular del romance" (p. 139). L'explicacio alternativa, donada pels negacionistes del romanisme i partidaris de l'ultraarabisacio dels 'mossaraps', es que alguna de les parts intervinents no sería toledana; ademes, es reforçaria en la 'rarea' dels casos (reduits a ¡tres! en J. P. Molénat, citat per Peñarroja). Front a la manipulacio de la casuística (la sifra d'aparicions, 203, contradiu la rarea, l'invalida) i a la justificacio ad hoc de forasteria (el numero i la varietat social dels intervinents desconfirmen l'estrangeria), el raonament de Peñarroja es mes parsimonios -cientific-.

Encara que volgam passar de tot, l'empiria es l'empiria i els cisnes negres existixen, diga lo que diga la teoria admesa i consolidada des de començament del sigle passat. Pose un eixemple proxim d'esta oposicio inercial conjunta (empirica i ideologica, fets i teoria); en l'escritura de la llengua valenciana, (a) el sistema accentual de les Normes d'El Puig (no el recuperat per la Real Acadèmia de Cultura Valenciana en 2003, a image de les Normes de Castello de la Plana -NdC-) es mes simple que el de les NdC (que ademes se servix de forma abusiva i arbitraria de la dieresis complementaria i inclou un inutil i parcial accent diacritic), i (b) el que planteja el membre de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua Abelard Saragossà (2003: 297-306) tambe es mes racional (economic) que les NdC. La resposta 'cientifica' es identica: la desatencio de les dos propostes.

El pare de la teoria (idiomatica) catalanista

El coneiximent institucionalitzat pot servir per a plantejar uns atres reptes (obri perspectives, com el descobriment d'aigua solida en la Lluna), pero moltes voltes dificulta la visio d'elements inesperats, sobre tot si no concorden o son contradictoris en el saber 'comprovat' (la teoria geocentrica impedia acceptar l'heliocentrisme del sistema solar). Una característica que definix la ciencia es el principi del coneiximent conjectural (no hi ha veritats eternes i no vaig a descobrir ara a filosofos com Karl Popper o Mario Bunge o historiadors com Thomas Kuhn). Una teoria podra ser mes o manco permeable a les innovacions i mes o manco resistent als contraeixemples, pero l'història nos ensenya que no es immutable, porque "Nuestra capacidad de observación es limitada temporal y espacialmente, tanto en el orden personal individual cuanto en lo conocido por la totalidad de los hombres" (Trevijano 1994: 184). Açò pot ser dificil d'entendre sobre tot quan es barregen uns atres interessos, que no nomes es donen en les hipotesis emergents sino tambe en les consagrades. Es dir, ideologia n'hi ha tant en lo establitzat com en lo nou (p. 136, n. 262), tant si s'enten com un 'prejuï' o com un 'conjunt de creences sobre el mon'. Inclus si distinguem en la ciencia el saber i l'activitat -la teoria i la practica-, la neutralitat es dubtosa en molts casos (Agazzi 1996: 64-88; per a una perspectiva mes social v. Torres 1994). En qualsevol cas, s'ha d'evitar que influixca en els resultats de les investigacions, en la seleccio biaixada de les dades, en la valoracio de l'informacio, en el contrast de les hipotesis, en el rebuig aprioristic d'anomalies i contraeixemples, en el progres teoric...

Pot pareixer paradoxal, pero la dedicatoria a Ramón Menéndez Pidal no oculta que una gran part de les critiques, o la majoria, ho son a sa concepcio del romanic baix domini musulma: uniforme i arcaic (pp. 81, 91, 192, 198, 199, 201, 737, 899...), un lecte opost a la diversitat i

evolucio del nord peninsular. Son les caracteristiques casi hegemoniques, des dels anys 20 del sigle passat, posades en circulacio per la magna historia de l'espanyol de Menéndez. Es un model de ciencia basat en les grans figures, els genis descobridors, els experts d'una disciplina, que eren casi indiscutibles o semideus. Es la ciencia 'romantica' (Medawar 1997: 75), basada en un concepte tradicional d'autoritat. Es dir: "La credibilidad de la vida científica [... descansa] en la palabra del maestro, cuya posición le capacitará en exclusiva para interpretar la ortodoxia cognitiva reinante" (Torres 1994: 146). Importa fonamentalment 'quí diu qué?' (Torres 1994: 145-149; Fontelles 1997: 137-145). Pero hem de saber que el respecte no està renyit en la critica raonada.

Est es el coneiximent sobre els parlars hispanics que, pam amunt pam avall, majoritariament, han repetit i transmes dialectolecs i historiadors durant el sigle XX (i continúa): Rafael Lapesa (pp. 940-941...), Manuel Sanchis (l'idea de la varietat valenciana: "derivaba tanto de la imagen pidaliana del arcaísmo mozárabe²⁵⁸⁶ como de sus prejuicios ideológicos", p. 979), Álvaro Galmés ("no podía, des de tales premisas [es referix a la concepcio arcaisant del romanic i a la desaparicio] admitir una posible simetría entre románico anterior y ulterior a 1238", p. 977, n. 2577), Alonso Zamora, Antoni Ferrando, Enric Guinot, Carme Barceló, Francisco Corriente, Pierre Guichard... en algunes excepcions, com Dámaso Alonso (pp. 938-939) que posa en valor el 'mossarap' de les terres que s'anaven conquistant als musulmans, Germà Colón (p. 979, n. 2583), o investigadors moderns (per a mi mes desconeguts).

En (a) dades irrisories o insuficients, en (b) suposicions o conjectures, en (c) reiteracio teorica -historica i autorial-, en (d) repeticio casi acritica -en lleus matisacions- dels casos, en (e) ocultacio o infravaloracio de contraeixemples, en (f) clares contradiccions temporals... una gran part d'investigadors s'ha llimitat a confirmar de forma acientifica

la proposta menendezpidaliana, coixa pero dominant durant molts decenis, i a invisibilisar (negar) qualsevol discrepància com a inexistent, impossible, aberrant o acientífica (podriem parlar d'un cas de 'reproducció' ideològica del coneixement). La visió es completava en la funcional hipòtesis de la falca metafòrica que supongue diacronicament l'alvanç surenc del castella 'modernisador', que separava dos zones peninsulars, oriental i occidental, mes 'arcaiques'. I aixina, tot estava en son lloc.

En el fondo, no es especular ni massa ni poc, l'ideologia nort cristia-modernisador front al sur musulma-arcaic es conjugava en el proces de conquesta-reconquesta peninsular. El moviment expansioniste cristia i el retroces musulma s'unix a l'extensió de les varietats neollatines nort-cristianes sobre les del sur-musulmanes (irrellevants, debilitades o extintes).

El paper assignat al 'mossarap', actiu o inactiu, en la teoria hegemònica quadra en la conformació dels nous romanços i en la 'realitat' de tals comunitats transmissores, tangibles o evanescents, que s'accepten en Portugal i en Toledo, pero es neguen en uns altres territoris: "és improbable que el romanç andalusí hagués persistit en terres valencianes i balears en temps de Jaume I *el Conqueridor*. Al menys, no ho avala cap documentació ni cap indici" (Ferrando i Nicolás 2005: 82). Sense comentaris. Dire nomes que l'hipòtesis no era compartida pel seu mestre Manuel Sanchis: "Consta documentalment que el nucli mossàrab de València sobrevivia encara la vespra de la conquesta" (Sanchis 1961: 98-99). Una afirmació molt arriscada si no es tenen proves. I ho completa: "fou l'acció d'aqueix substrat mossàrab el principal determinant de la fesomia que particularitzà el valencià dins el conjunt idiomàtic català" (Sanchis 1985: 121; igual les cites son inconvenients ara). Anys mes tart, Nicolás senyalava la contradicció de Sanchis i rebujava l'acció del 'mossarap' com a transmissor i modulador de la varietat valenciana

perque “no sembla [esta influencia], a la vista de les investigacions dels especialistes, avalada per vestigis arqueològics i textuals ben documentats” (Nicolás 1996: 140). Hipotesis coincident en l’expressada uns renglons mes amunt (Ferrando i Nicolás 2005: 82).

Sanchis no estava a soles, Joan Coromines es declarà defensor del mossarabisme com a element singular del valencià: “I que no havia mort del tot en totes les comarques i rodalies valencianes, almenys en certs elements de la seva còrpora física i espiritual: fins i tot allà on l’àrab era ja el senyor, era un àrab farcit, podrit, de mossarabisme; més que tot, en lèxic, en pronúncia, en tantes coses. I aquest element també va contribuir a aquella torrentada [la que entrà en la varietat catalana importada del nord]” (Coromines 1984: 91; pot ser impertinent recordar-ho). Pareix que siga una opinió personal, pero suponc que alguna rao de pes tindria.

Per ad esta area concreta, Peñarroja aporta argumentacio que sustentaria: “un entramado cristiano autóctono” (p. 999, in extenso pp. 998-1001) al temps que senyala la no identificacio social (cristia) / idiomatica (romanç) (v. infra comentaris sobre antroponimia). La teoria continuista precisa ineludiblement (a) de parlants transmissors romanics, (a₁) independent de la condicio sociorreligiosa (araps, no araps, musulmans, muladins, jueus o cristians) (com apunta Peñarroja, s’ha de dissociar religio i llengua, per a evitar malentesos i debats esterils), i que (b) eixa varietat no siga essencialment diferent a les dutes en la conquesta.

Es facil advertir que l’hipotesis del valencià importat – una varietat consecutiva del catala– te la necessitat predictiva ineludible de (a) l’arabisacio absoluta del centre-sur hispanic i la simultanea desromanisacio (= perdua de llengua = desaparicio dels ‘mossaraps’) (p. 1015). Ha d’associar els fenomens llingüistic i social (romanç i

mossaraps). I (b) un predomini poblacional clar que explique i justifique la distribució idiomàtica en el Regne de València. Una altra predicció derivada complementària és (a₁) el supòsit de la 'muralla' idiomàtica posterior entre comunitats residents en el territori. Esta hipòtesis es tambaleja per la primitiva documentació judicial valenciana del segle XIII, causa d'una certa estranyesa en investigadors del paradigma catalanista: "Comunicació aquesta [entre musulmans i cristians] que és indicatiu que, almenys alguns moros, havien fet un aprenentatge de la llengua dels cristians o que ja parlaven algun romanç que els la permetia" (Ponsoda 1997: 130). La primera part de l'explicació no és descartable -alguns moros havien après 'català'- encara que els exemples aportats per Ponsoda dibuixen un intercanvi idiomàtic 'massa familiar', qualitativament i quantitativament distint a la 'anecdota' -és una opinió-; però l'alternativa -que parlaven una varietat, necessàriament romànica i propera, que facilitava la comunicació en els conquistadors- és molt 'perillosa', o letal, per a la teoria aloctonista de la llengua, ¿només m'ho pareix a mi?

Tot això -hipòtesis rupturista- és discordant de forma particular o general, local o global, en l'abundància relativa de fonts primitives (del VII al XIII), visigòtiques, llatines i àrabs, més en unes regions que en unes altres, i en el cabal toponímic, antroponímic i lèxic -reflexos d'un romànic coetani viu imprescindible- de glossaris, cròniques, relats, donacions, compravendes, assentaments, conquestes i repartiments -hipòtesis continuista-. Unes dades minimitzades o ignorades perquè no quadren en (desconfirmen o rebuten) el plantejament estès i, en conseqüència, són anecdòtiques, irrellevants, superflues o impertinents.

Peñarroja expressa algunes vegades la seva sorpresa per la falta de consulta d'arxius i també pel relegament -no menció- de fons publicats fa dècades. Ho entendria millor

-tots ho entendriem millor- si veguera que l'oblit està motivat perquè... l'informació destorba, i més si contradiu o no corrobora l'hipòtesis elevada a la categoria de dogma (per tant, contrària a la ciència i al coneixement conjectural).

La repetició acrítica (lèxica i teòrica)

En l'apartat anterior m'he referit a l'exposició de proves i a la reproducció per part d'uns altres autors. No seria cap d'inconvenient si aquelles foren certes i contrastades, però hi ha voltes que la fiabilitat de l'informació només depèn de la confiança-autoritat depositada en els investigadors primers; en conseqüència, la reiteració pot no ser la millor idea. Seria disculpable fins a un cert punt. Si vaig a escriure d'aeronàutica no cal que comprovi la llei de la gravetat ni les distintes resistències dels metalls, ni jo ni ningun altre. Són fets establits i corroborats -no estan en dubte-, però en el nostre cas -quan l'assumpte està en qüestió-, la prudència és bona aliada del coneixement. És el denominat escepticisme organitzat del sociòleg Robert K. Merton. D'acord en este manament metodològic: "El investigador científico no debe preservar abismos entre lo sagrado y lo profano, entre lo que exige respeto acrítrico y lo que puede ser analizado objetivamente" (Torres 1994: 43-44). Però també se sap que hi ha un 'dogmatisme organitzat' ja que "el científico trabaja en sus propias investigaciones reafirmandose en sus propios supuestos y, en todo caso, dudando del trabajo de los otros" (Torres 1994: 53). I també tenint present que l'escepticisme i la neutralitat no són conductes constatades especialment en les controvèrsies o en les disputes científiques (Torres 1994: 47).

Es l'anecdota omnipresent, usada com a argument categorial, d'un poblador valencià mossarap denominat 'Pedruelo'. Les característiques de la paraula són: (a) manteniment del grup <-tr-> sonoritzat <-dr-> front a

l'esperable reduccio a <-r-> ('Perol', com 'Pere' o 'mare'), (b) diftongacio espontanea de la o breu (sufix <-olu>) en <-ue-> (front a 'Puçol' o 'jovençol') i (c) conservacio de vocal final, sens apocop (<-o> front a 'port' o 'hort'). Tres pardals -caracterisadors del romanic valencià- morts d'un tir. Capital si fora certa (l'anecdota).

Ya apareix en Ramón Menéndez quan tracta la perdua de la vocal final, encara que diu que hi ha vacilacio: "En el Repartimiento de Valencia, entre las casas de dentro de la ciudad (De domibus Valentie) que se reparten se nombran los de *Alamello, Avenfierro, Iben Calvo, Pedruelo* y otras así" (Menéndez 1986: 179). Va acompanyat de "*Pedruel* partido de Boltaña" (Osca) (Menéndez 1986: 183), i d'algun altre com "P. Çalarieta", atribuït a una nota de Galmés i que Galmés no cita (p. 328).

Tambe figura com a exemple de vacilacio en l'evolucio de la o breu llatina (ue / o): "«real *Alponti*» etc. Pero también *Pedruelo*, nombre de un vecino de Valencia al tiempo de la reconquista" (Menéndez 1986: 134).

S'amplia en Alonso Zamora en la generica idea del mossarap en singular: "El habla románica se hizo, al estar separada de sus cohablantes del norte, claramente arcaizante y familiar" (Zamora 1974: 15). Es la tipica falacia non sequitur: de la separacio fisica-politica no se seguix necessariament l'arcaisme, encara que podria acceptar-se la restriccio a l'ambit familiar, la diglossia. En la mateixa pagina, sense mes explicacions, el singular generic -"El habla románica"- es torna plural i variat: "la diversidad mozárabe es bien clara, y obedecería a diferentes formas o grados de la romanización, aparte de rasgos étnicos o culturales locales" (Zamora 1974: 15, nota 10), en concordança en les hipotesis de Sanchis (per al valencià) i Badia (per al català). I unes pagines despuix ho corrobora: "podemos tener ideas precisas sobre la forma y variantes de las hablas mozárabes" (Zamora 1974: 20). Ho he

remarcat perquè les conseqüències són distintes si la parla romànica és uniforme o multiforme (p. e., la modalitat murciana podia ser distinta de la granadina).

Respecte a la diftongació apunta la curta gamma de l'arap (tres vocals: a, i, u, llargues i breus). De la precaució passa a la conjectura: “es muy difícil saber con exactitud el estado vocálico de las voces romances a que aluden [els autors musulmans]. La *ó* tónica de los escritores árabes puede representar frecuentemente *uo*. La pronunciación era, seguramente, algo vacilante. Las personas más arabizadas pronunciarían *ó*, sin diptongo, y en cambio, las más vulgares dirían *uo*” (Zamora 1974: 21). I tenim la mostra: “El Repartimiento de Valencia registra nombres como *Villanova, Avenfoco, Alponiti, Alconcho, Barbatorta*, al lado de *Pedruelo* (nombre de un vecino de Valencia), *Azuela, Pozuelo* (grafía probable de *ue*)” (Zamora 1974: 22).

Característica similar troba Rafael Lapesa ja que afirma que el mossarap coneixia la diftongació i subsistiria en “Toledo y Levante” (Lapesa 1980: 182) i la correlaciona en la teoria del repartiment territorial dels conquistadors –“*šierra, bašcuel*”– en regions a on s'instal·laren principalment aragonesos: “(Teruel, Segorbe, interior del reino de Valencia), mientras las formas en /e/, /o/ prevalecieron en el litoral, ciudad de Valencia e islas Baleares, asiento preferente de catalanes” (Lapesa 1980: 193). Si nos parem un poc, els plantejaments d'Alonso (vacilació i dos normes, independent de l'assentament poblacional) i de Lapesa (doble solució associada a la població catalana / aragonesa, en contra 'Pedruelo, en zona catalana') són incongruents entre ells.

Álvaro Galmés sera u dels principals difusors: “En el *Rep. de Va.* [repartiment de Valencia]: *Pedruelo* III, 57, nombre de uno de los habitantes de Valencia al tiempo de la Reconquista, sin duda mozárabe” (Galmés 1983: 128;

reiterat per diversos motius en 138, 154 -com a mostra de manteniment-evolució tr > dr-, 159 i 160).

I repetirà la jugada anys més tard a l'assegurar que en el mossarap hi ha formes diftongades clares: "*Pedruelo, Azuela, Xilviela* (València)" (Galmés 1996: 102), però també unes altres dubtoses o bé: "que hemos de leer necesariamente la vocal sin diptongar [...] *Aurel, Avinferro, Avenfoco, Alponti* (València)" (Galmés 1996: 102-103).

En les dos obres, 1983 i 1996 (13 anys de diferència), manté "*Pedruelo*", però entre elles hi ha un factor determinant, Peñarroja ja havia publicat alguns treballs (1987, 1989 i 1990) que contradien o explicaven el fenomen 'Pedruelo'. Havia aclarit que els avaladors del veï de València (Menéndez, Zamora) i pressunt mossarap (Galmés) estaven errats; este veï mossarap no era altre que un repoblador català, com consta en l'assentament: Berenguer de Pedrol, modificat per l'escriba en "*Pedruelo*" (Peñarroja 1990: 66-67, 152). Ni citació ni rectificació; uns ja no podien físicament (havien faltat) i uns altres no volien intel·lectualment. ¿Ciència o ideologia?

Curiosament, un dels grans defensors de la catalanitat del valencià, Manuel Sanchis, no utilitzarà mai est antroponim en les seues obres (les quatre consultades), i dubta de si el fenomen fonètic en qüestió es donava o no, i si era autocton o implantat. L'única menció, no pròpia, es troba en el proleg de Ramón Menéndez: "*pues al lado y enfrente de Abinferro, citado en estas conferencias, aparecen también Avinfierro, en el término de Penáguila, así como Xilviela, hoy Chirivella, y Pedruelo, los tres pertenecientes a la zona que hoy habla valenciano*" (Sanchis 1949: 15) (recordem: diftongació contrària a la teoria repoblacionista de Lapesa, però compatible en la de Zamora).

Sanchis apunta lo que serà una constant (i una incongruència): "cabe considerar sólo como provisionales

algunas de las conclusiones obtenidas por los filólogos que se han esforzado para reconstruirla [la parla romanica de Valencia]. En ciertas ocasiones los datos son tan contradictorios que tenemos que limitarnos a plantear el problema” (Sanchis 1949: 107); una precaucio epistemica que no li impedix asseverar en pagines posteriors de la mateixa obra: “el habla de los mozárabes de Valencia era muy diferente de la lengua valenciana actual, con la que tiene un parentesco poco íntimo” (Sanchis 1949: 135-136). Segons el principi de no contradicció, A (resultats empirics dubtosos) i B (diferencia segura i cancelacio del dubte) no poden ser verdaderes simultaneament. Aci, en concret, hi ha tambe una falacia non sequitur, de l’insuficiencia de materials no es pot inferir cap de certa minima, en tot cas, una baixa provabilitat (la provisionalitat mencionada en la primera cita).

Sense tractar extensament les lleis fonetiques del romanic (unes poques mencions), si que mantindra la provisionalitat en una publicacio posterior (Sanchis 1961: 141-142).

En l’obra mes difosa, *La llengua dels valencians* (l’original es de 1933), enumera les caracteristiques mes importants d’eixa varietat primitiva valenciana i mantenia el dubte sobre els resultats de l’anàlisi, pero: “*La conclusió és clara, tanmateix: El parlar dels mossàrabs valencians era molt diferent de la llengua valenciana amb la qual té un parentiu poc íntim*” (Sanchis 1985: 120). Com es veu, identic plantejament i la mateixa afirmacio que abans, ara en valencià.

I per al final, en l’ultima de les seues obres sobre historia llingüística (del català), nos oferix la següent conclusio: “Coneixem ja relativament prou els parlars romànics dels mossàrabs valencians i mallorquins, bastant semblants entre ells però molt diferents de les modalitats valenciana i baleàriques de la llengua catalana parlades

actualment al País Valencià i a les Illes. Aqueix mossàrab llevantí incloïa també les regions de Tortosa i de Múrcia, i, segons sembla, era més paregut al de Granada que no pas al de Toledo” (Sanchis 1980: 93). L’afirmació justificativa “Coneixem ja relativament prou” es retòrica pura i buida – sent benevolent–, perquè no hi havia estudis nous que no haguera citat en l’obra de 1961 (especialment, Sanchis 1961: 141). D’ací deriva que les conclusions no poden bellugar-se de la ‘provisionalitat’ descriptiva inicial ad esta suposta certa final. En tot cas, esta certa seria falsa.

Mes actual es l’historia del català d’Antoni Ferrando i Miquel Nicolás (2005), però patix d’una exposició informativa escassa (un tractament molt breu) i de repetir alguns temes sobre el ‘mossarap’, modernament dit ‘romanç andalusi’ (Peñarroja advertix de l’impropietat terminològica). No era una parla homogènea, però: “era ben diferent de la dels regnes cristians del nord de la península i, en concret, de la dels comtats catalans” (Ferrando i Nicolás 2005: 81-82). Es l’hipòtesis ‘diferencial’ nord-cristià-romanç / sur-musulma-arabofon de Sanchis i de Menéndez. Li dediquen un quadre comparatiu, poc més de mitja pàgina, a catorze lleis fonètiques característiques radicalment divergents (mossarap llevanti / català), més dos coincidents, en exemples únics i oposats (Ferrando i Nicolás 2005: 81-82), com

	llatí vulgar	mossarap llevanti	català
A’l	moraira	Moraira	morera
-MB-	colombariu	colombaire	colomer
-T-, -TR-	petrair	Petrer	pedrer

La didàctica podria justificar, dic podria, un esquema tan poc matissat i que genera una imatge distorsionada – mendedaça– de la realitat evolutiva d’aquell ‘mossarap’. La simplificació expositiva –blanc o negre– desprecia la variada casuística aportada per Sanchis o Galmés, i no parle de Peñarroja, que ni el citen, un comportament poc científic,

millor, anticientífic. Son prejuïns i mentires, perque necessàriament havien de coneixer les obres de Sanchis, Galmés i Peñarroja.

Una curiositat respecte a la paraula ‘canissia’ que mencionen: “els topònims [valencians] amb l’element *kanisa*, interpretats tradicionalment com a ‘església’, com ara *Alcaníssia*, *Caníssia* o *Alquenènsia*, serien, en realitat, denominacions que els indígenes islamitzats haurien donat a certs santuaris religiosos preislàmics” (Ferrando i Nicolás 2005: 81). Peñarroja manté que designen primitives iglesies en territori musulma (*Revista de Filología Española*, t. LXXI, 1991, p. 370). Personalment i de forma casual vaig trobar corroboració de la tesis de Peñarroja, en 2011 comproví que el terme encara significa ‘iglesia’ en maltés (llengua semítica, derivada de l’arap magribi). En Paceville, en la conurbació de la capital La Valletta, trobem “Triq il-Knisja” (‘carrer de la Kanisia’), en una punta del qual hi havia un modern temple cristià (Fontelles 2019).

Tota esta ‘introducció’, ¿per a aplegar a ón? Per a reflexionar sobre les suposicions, les contradiccions, els exemples desconfirmatoris, les explicacions singulars, els dubtes, els condicionals de les afirmacions, per a entendre que a voltes aixina s’escriu la -mala- ciencia històrica i una determinada filologia romànica.

Resumint, no només es dona una repetició acrítica dels plantejaments menendezpidalianes en esta qüestió sino que es reitera la casuística (ací ho he exemplificat en una paraula: ‘Pedruelo’). Ho confirme més avant al comparar l’evolució dels grups consonàntics -mb- i -nd- (v. *L’inducció i la mostra*) en primeres figures de la dialectologia històrica i la llingüística històrica del segle XX, tots utilisaven quasi els mateixos termes i les quantitats variaven poc entre 10 i 15 com a molt. Estos dos aspectes teòricopràctics capitals per a l’hipòtesis de la discontinuïtat lectal ante i post conquesta

de València pareix que no han preocupat massa a la 'romanística internacional'.

Un contingut extens i profund

En la part fonamental (unes 650 pàgines) analisa les varietats romaniques des de la 'frontera' del Duero cap avall, comparant-les en les de la zona cristiana del nord. Ho completa en una geografia dialectal d'elements idiomàtics arreplegats en uns ilustratius i comprensibles mapes, al remat del text.

La descripció inclou els aspectes diagnòstics habituals: evolució dels diftongs decreixents <ai> i <au>, diftongació espontània i condicionada de <ě> i de <ǒ>, conservació o caiguda de vocals finals, tractament de la <f> inicial, reducció o manteniment dels grups interns <mb> i <nd>, aparició i transformació dels sons palatals, marques de plural, estructures sintàctiques bàsiques... No totes aquestes lleis fonètiques tenen el mateix pes en la configuració lectal, perquè afecten a conjunts lèxics de variable amplitud i perquè no tenen la mateixa extensió en la llengua originària, el llatí. També nos podem trobar en processos inconclusos o que han tingut evolucions irregulars (és el cas dels curts grups -nd- o -nn-, front al llarg sufix -ariu > -er).

Una d'aquestes lleis és la caiguda o manteniment de la <r> final en paraules agudes (pp. 833-838). És important per la repercussió en el transplament de la llengua -teoria rupturista-, per la transmissió genètica de 'mare' (català) a 'filla' (valencià). L'anàlisi documental de Peñarroja mostra un tractament general, peninsular: "Tanto en el continuo dialectal románico del norte cristiano como en los romances de al-Ándalus salvo en su parte nororiental (áreas de Lérida, Tortosa y la franja del Sobrarbe-Ribagorza), no hay signo de otra cosa que de la conservación de -r" (p. 835), i en la regió oriental: "no parece haber duda de que el románico sudcatalán era, antes de la reconquista de las

regiones de Lérida y Tortosa en 1148-1149, una continuació del catalán del norte en cuanto a la caída de la -r final de los oxítonos [ana(r), forne(r)]. Distinto era el comportamiento del románico de Valencia, que solo parece haberse unido a ese uso a partir de la cota de Peñíscola” (p. 838).

Repasare un atre cas (de forma resumida i restringida al valencià): el tractament i evolucio del diftonc secundari -ai < ariu: Sanchis diu que el sufix -ariu presentava la forma -air en temps prejaumins, es dir, aquella varietat romanica anterior al sigle XIII practicava la solucio arcaisant -air (Sanchis 1985: 120-121; recorde que la primera edicio es de 1933), i que ya implicaria l’eliminacio de la vocal final -air(u) (Peñarroja 2022: 452). Es repetirà -perque ratifica l’asseveracio- en obres posteriors en un corpus analisat prou major (Sanchis 1949: 108-109). Mes tart afirmarà que el diftonc es conservava pero estava canviant i dona un toponim: “Chinquayr” (Sanchis 1961: 125; hui “Xinquayr”, p. 126), pres de Galmés, que havia publicat *El mozárabe levantino en los Libros de los Repartimientos de Mallorca y Valencia (NRFH, num. 4, 1950: 313-346)*, i que havia aportat tambe les formes “Cinquayros” i “Chinquayr”, reduida esta segona, ‘per catalanisacio’ (Galmés 1983: 142). Pero en el darrer manual seu d’historia de la llengua catalana es desdiu, recula i torna a defendre la conservacio del diftonc, sense canviar a -er com fa el valencià actual (Sanchis 1980: 94) i el catala dels conquistadors (Fontelles 1997: 78-79).

Obviament, un discrepant de la teoria ha de comprovar la documentacio i vore si n’hi ha mes i si esta l’avala o no. S’han de revisar les fonts, la datacio dels texts aportats, la cronologia concreta dels canvis fonetics, la comparacio en unes atres investigacions, les distorsions provocades per les adaptacions grafiques, etc. En resum, s’han de reanalisar la quantificacio-exactitut i la qualitat de l’informacio aportada (Agazzi 1996: 286-289).

Per a entendre'ns i es d'aplicacio generica, no te el mateix significat -epistemicament i convencionalment establert- que aparega el sufix -er en un text arap previ a la conquesta de Valencia (provatori de reduccio) que si es documenta en el llinage d'un musulma en el repartiment (confirmatori de la reduccio), o si el trobem en un toponim de nova creacio cristiana (irrellevant teoric). Tambe es representant d'evolucio fonetica -com explica Peñarroja- que un romanisme aparega adaptat a l'arap en un lam (ele) inicial duplicat <ll-> ('llobregat'), perque s'opon a la norma ortografica arap i perque, colateralment, no tenia tampoc tradicio en l'escriptura llatina. L'aparicio de <ll-> es relativament tardana, de mitant del sigle XIV i principis del XV, pero la generalisacio es posterior (*Corpus informatizat del valencià -CIVAL-*, v. 'llarc', 'llauger', 'lluna').

Peñarroja ha segut meticulos tant en els treballs primers (per al romanic valencià) com en el darrer (per al romanic oriental i per als restants: central, surenc i occidental). No nomes te en conte els estadis evolutius intermijos en -eir (representat per 'Chinqueir') o el final en -er (representat per 'Chinquer'), sino les conservacions clares -per a evitar la falacia d'evidencia incompleta o espigoleig- com 'carraira' (per 'carrera'), atribuibles sense dificultat a la diversa cronologia de les adopcions (perque en l'arap estos termens son 'incrustacions', en escassa provabilitat de naturalisacio i minima de transformacio). Ademes aporta molta informacio nova que corrobora sa hipotesis: la major part de les varietats havien aplegat al final del camí diacronic baix domini musulma: fornariu > fornairu > fornair > forneir > forneer > forner (pp. 246-248), excepte el gallec i el portugues que es mantenen en -eiro, si be hi ha una tendencia actual a monoftongar en -er des de Lisboa cap al sur (p. 863). I unes atres voltes, l'analis mes extens de la casuistica li permet contradir afirmacions anteriors, com la de Galmés (pp. 249-250).

Per a les distintes parles, la reduccio (ai > e) es provable que fora antiquissima perque ya es troba en algunes de les pissarres visigotiques datades en la segona mitat del sigle VII (p. 853) localisades en Avila, pero tambe afecta a l'adaptacio del celtic Talavera (< talav+ariu) que es inequivocament transcrit en fonts araps sense diftonc (p. 854). Es norma tambe en l'Extremadura oriental, en Zamora i Salamanca (l'limit en Portugal), i en la zona oriental (valenciana, murciana, balear i surcatalana). La presencia de paraules en diftonc decreixent conservat, documentades, es facilment explicable per diverses raons confluents: l'adopcio i l'adaptacio en una fase inicial o d'alternança, la lletitut dels canvis fonetics que no es produixen de la nit al mati ni tampoc de forma sistemtica, la familiaritat del superestrat arap (-air es un sufix diminutiu en arap, baḥar = mar, buḥaira = mar chicoteta, llacuna, albufera), ademes s'han de tindre en conte les llectures arbitraries, la regularisacio de les interpretacions i uns atres factors singulars (pp. 181-182, 183-186, 189-191, 197-198, 853-863...).

A banda d'un extens i complet analisis de les lleis fonetiques, el lector dispon de quatre indexs: lexic, etimologic, toponimic i de romanismes en alifat (en characters araps).

Integrar solucions majoritaries i divergencies

En un periodo tan llarc, cinc-sis sigles, en un territori tan ample i en un assunt tan poliedric com son les llengües romaniques en formacio, era i es dificil de creure una suposta uniformitat espaciotemporal i l'absencia de concordances multidireccionals (l'hipotesis estesa era un preuji). Ya ho he dit, lo basic i esperable no es l'immutabilitat menendezpidaliana i dels seus seguidors, sino lo contrari, la variacio intuïda o apuntada per alguns d'ells.

En la ciencia, a l'hora d'oferir explicacions, es convenient intentar reduir el numero i que s'apliquen a la major quantitat possible de situacions o de casos: poques i generals (els arguments ad hoc, singulars, es poden usar pero tenen un encaix tecnic mes dificil). Aixina, en primer i destacat lloc es troba el factor temporal que nos servix per a justificar tant la conservacio d'elements (arcaismes) com l'evolucio de caracteristiques fonetiques (modernitat).

Si es partix de l'hipotesis de l'arcaisme fonetic dels 'mossaraps' nos trobarém moltes voltes en grans bosses d'anomalies (opostes a l'immobilisme) i en un galimaties de causes complex i incongruent (en ser possible i certa l'influencia dels escrivess en la documentacio, s'ha de ser molt caute i restrictiu; pot passar, pero choca que es 'catalanisara' el toponim 'Petricariu' en 'Pedreguer' -petra > pedra- i s'oblidaren de 'catalanisar' 'Petrer', 'Patraix' o 'Petracos', de la mateixa familia; per a uns atres casos, p. 250). El panorama millora notablement, se simplifica i quadra en el coneiximent generalisat d'unes atres modalitats, si partim de la possibilitat que eixos lectes baix domini musulma evolucionaren en el transcurs dels sigles, no a soles pel pas dels anys sino per l'us continuat dels distints grups de parlants, que es el verdader motor del canvi.

La variacio es connatural a la diacronia (el temps) de les llengües, aixina s'observà en el llati primitiu, en el classic, en l'edat de plata i en la transicio als romançs. A mi me cridà l'atencio quan vaig llegir les primeres obres de Sanchis (1949 i 1961) i en la toponimia hibrida araborromanica apareixien Benimagrell i Massamagrell i hi havia musulmans, aparents, de llinage Almacro en els llibres del repartiment del regne. Me resultava contradictori i per intuïcio o per ocurrencia vaig vore l'efecte unificador del vector temps, ya que generava estes discrepancies i permetia explicar-les. En els tres casos -transmessos per mig de l'arap- hi ha un mateix formant llati 'macer' (magre,

prim), pero mostren dos versions-solucions incompatibles del lecte: evolucionat en els toponims (que solen ser mes resistents als canvis) i conservat en el llinage. L'explicacio mes parsimoniosa es la cronologia en l'adopcio del terme, constatable moltes atres vegades: (arcaisme) la conservacio del grup <-cr-> (no cal recorre a un provable cultisme) i (modernitat) la sonorisacio del grup <-gr-> (no cal recorre a una provable i irregular catalanisacio dels escrites). Este criteri es aduit prou voltes (747, 787, 855, 861, 862, 867, 905, 909...), pero, per al meu gust, sense donar-li l'absoluta preeminencia que te entre tots els vectors de canvi.

Siga com siga, es l'element que resoldra un fum de discrepancies aparents dels romanismes en les multiples i abundants fonts que maneja, i que tambe servix a uns atres filolecs (com els mencionats) i en unes atres ocasions ('vici' i 'avear', 'juï' i 'judicial', 'catedra', 'cadira' i 'cadera'...). Te un ample espectre d'aplicacio.

Peñarroja detalla les multiples circumstancies (causes), mes particulars, que difuminen la 'romanitat' d'un terme, totes elles acceptades i acceptables en esta classe d'estudis: la pericia o les preferencies dels escrites, la costum llatinisadora cultista, les imprecisions i vacilacions escrituristiques propies d'unas varietats en formacio, les adaptacions acustiques del romanisme a l'arap, la dificultat normativa grafica (per ausencia de figures-lletres, p. e., la palatal lateral era un problema per a l'arap i tambe per al romanç), la dificultat grafica (per ausencia de sons en la llengua receptora, la <p>), els errors i les equivocacions, la possible i provable evolucio fonetica de l'arap peninsular (el ta emfatic i el qaf originariament eren sons i canviaren a sorts)...

Tot aço s'ha de posar en el context de l'edat mija, en un mon radicalment distint a l'actual, a on els dialectes

estaven en procés de constitució i l'escriptura era un bé propi i privilegiat d'uns pocs grups socials concrets.

Les controvèrsies

La voluminosa obra tracta els debats colaterals, qüestions conexas a l'hipòtesis general, com: el material disponible, el suport documental propi i alié, l'ambigüetat terminològica de 'mossarap', el romanisme en època musulmana, les asimètriques explicacions epistemològiques, les discussions derivades de ses investigacions, les dificultats d'adaptació dels romanços a l'alfabet arap (alifāt)...

Una característica diferencial respecte a la majoria d'investigadors i estudis (tots els mencionats) és l'abundància de fonts consultades; n'hi ha de cristianes i de musulmanes, principalment anteriors o coetànies a l'avanç de la conquesta i algunes també posteriors, que les corroboren. La part diacrònica està ben coberta.

Sense dubte, l'incorporació de tantes i tan diverses fonts dona seguretat i fiabilitat a les conclusions de Peñarroja i al mateix temps reforça les objeccions realitzades ad uns altres autors. De forma complementària, debilita les hipòtesis 'comprovades' fins ara i socava la credibilitat teòrica dels contraopinants.

Mencione ademés el debat conceptual perquè sol ser més-que-terminològic (ací i en unes altres situacions, Fontelles 2023a). Li desagradava el terme 'mossarap' perquè ha originat confusió entre els aspectes idiomàtic i social, cosa que senyalà fa anys (Peñarroja 1990: 48-49; 1993: 296). És partidari de la dissociació: "lengua y religión son fenómenos distintos, y el uso del romance por los grupos sociales de la España musulmana fue transversal" (p. 81), i ho reitera: "porque no hay equivalencia entre las caras religiosa y lingüística del *mozarabismo*" (p. 81, i també pp. 926, 999). Però algunes de les solucions plantejades -com 'romandalusi'- ni són millors ni resolen el conflicte.

Peñarroja utilisa unes atres denominacions sens abandonar 'mossarap', pero sent conscient que es un mal menor.

Tambe s'ha de separar la forma -onomastica- de la parla utilitada perque pot ser equivocada la relacio antroponim arap = llengua arap (els problemes els tracta en pp. 935, 946, 947...). Aixina: "Una parte significativa de la poblaci3n moz3rabe y seguramente mulad3 alternaba dos nombres; 3rabe y romance" (p. 946); podem trobar un "«Ego *Dominqiz*, qui ita vocor in latinitate es in arabia *Aulfaçan Auencelema*», 1115 Toledo" (p. 947), o "El documento *Gpal* 1.012/1125, muy cercano a la conquista [de Toledo], es un testamento del presb3tero M3yir 3Abd All3h b. Šuhayl (Petrus en 966-1121)" (p. 947). Per aço, afirma: "hay que guardarse de extrapolar esta onom3stica girada a lo 3rabe de algunos representantes cristianos, que no aparece en otros contextos menos comprometidos" (p. 918). Un aspecte que tambe me crid3 l'atencio fa anys per l'importancia dels personages intervinents en les relacions entre cristians i musulmans (Fontelles 2023b).

Peñarroja estudia les equivalencies entre so i grafia en cada una de les lleis fonetiques. De forma breu mencione un cas anecdotic (i categorial): l'arap se servia d'algunes lletres 'sordes' -<ç> i <q>- (en realitat serien sonores) per a escriure sonores llatines originaries com Qurçuba (Cordova) o Saraçusta (Saragossa < Caesar Augusta). El comportament grafic 'anomal' es consistent en el conjunt de la teoria, quan Pere I / Pedro I d'Arago firmava com Bīçru^h en arap en documents de 1100 (p. 653), i enllaça en el replantejament global i sistemtic de les adaptacions i adopcions de termes llatins en texts araps (pp. 159-195).

L'induccio i la mostra

U dels metodos que nos permet obtindre coneiximent (conjectural) en la ciencia es l'induccio la qual partix de lo concret per a poder elaborar generalisacions. Basicament consistix en l'observacio de la realitat, en la comprovacio

reiterada dels fets i en la formulació de lleis extensibles a tot el grup i a situacions desconegudes (present i futur). Sens escorcollar més, l'inductivisme produeix un saber provisional, sempre sometut a la modificació ja que no podem conèixer tota la casuística actual o per vindre, ni individualment ni col·lectivament (existix l'inducció completa quan el conjunt analitzat és finit, p. e., els alumnes d'una classe, els carrers d'un poble o les fraules que hi ha en una caixa, però no és el nostre cas).

Des d'una perspectiva inductivista -ingenua- i com que parlem de provabilitats, fa molts anys ja senyali l'importància de la quantificació -la quantitat d'observacions- per a la validesa i per a l'explicació d'un fet (Fontelles 1997: 51-80; especialment la mostra, 76-80).

Resumint, per a que es veja com es treballava o treballa en dialectologia històrica. A mitjan del segle passat, Manuel Sanchis publicà unes conferències (1949) a on constatava, en un corpus d'unes 1500 paraules, la separació evolutiva entre els parlars romànics anterior i posterior a la conquesta cristiana de València (recordeu que el proleg és de Ramón Menéndez); en treballs posteriors (1961, 1980) la base observacional descrita fou prou més curta. La similitud entre els romanços de la baixa Catalunya (estudiada per Samuel Gili, 1955) i del nord es fonamentà en un corpus d'una vintena de termes (dubtosament significatiu, rasant en l'insuficiència o en l'anecdota). Per la mateixa dècada Álvaro Galmés (1950), i en acabant (1983), sobre una base aproximada d'uns centenars de paraules també classificà el mossarab valencià com a diferent del romànic del nord. Haurem d'esperar als 80-90, en Peñarroja (1987, 1990), per a que hi haja canvis quantitius-qualitatius, no en el mètode (inductivisme: anàlisi de casos i formulació de lleis), però sí en el corpus d'observació (unes 3500 paraules, més representatiu, sense dubte) i en les fonts analitzades (arabs i llatines, anteriors i coetànies a

la conquesta, i alguna posterior, que garantisen la 'aleatorietat' i la 'comprensio' del fenomen analisat).

En aquell moment, les conclusions-lleis fonetiques de Peñarroja eren -i son- opostes a les dels autors citats, i mes fiables per una major provabilitat d'encertar (abandonada l'idea de la certa absoluta, a l'inductivisme només li queda el joc de la major o menor provabilitat d'acostar-se a la descripcio de l'objecte). Al mateix temps permetien una reinterpretacio tant de la realitat com de les noticies.

Ho hem vist en global, pero podem vore-ho en particular en l'evolucio dels grups consonantics medials -mb- i -nd-. El conjunt dels analisis es molt curt excepte el de Peñarroja. U dels problemes es l'escassea mostral porque no son molt abundants en llati i per lo tant no es esperable una ampla representacio documental. I l'atre es derivat, de forma general, els eixemples es repetixen, practicament son sempre els mateixos; com abans, l'unic que se separa un poc prou es Peñarroja, en una major varietat. En la següent comparativa oferixc: autor, any, numero de casos, pagines de referencia i a voltes hi ha aclariments i notes per a una millor comprensió.

Sanchis (1949), tracta només del mossarap valencià, 4 -mb- (130); 5 -nd- (130-131).

Sanchis (1985) (-1960- i posteriors edicions de *La llengua...*), 2 -mb- (120-121); 3 -nd- (120-121).

Sanchis (1961), 5 -mb- (126, 145); 5 -nd- (145).

Sanchis 1980), 4 -mb- (95); 6 -nd- (95).

Zamora (1974), 6 -mb-, es conservava (45); 4 -nd-, es va assimilar per accio de la llengua conquistadora, catalana (45).

Lapesa (1980), només comenta un grup, 3-mb-; en els primers sigles dels romançs: "el grupo latino [mb] se mantenía en mozárabe (*polombina*), gallego-portugués

(*pomba*) y leonés (*palomba*), mientras en Burgos, Aragón y Cataluña se usaba la asimilación /m/ (castellano y arag. *amos, camiar, paloma, lomo*; cat. *llom, coloma*) (Lapesa 1980: 183).

Galmés (1983), analisa tots els parlars romanics peninsulars; el treball original sobre el mossarap valencià i el balear es de 1950; 4 -mb- (1 Valencia i 3 Mallorca) (152), hi ha reduccio en un cas de Valencia i un atre de Mallorca, per influencia catalana (152); 7 -nd- (4 Valencia i 3 Mallorca) (152). Es curios que havent consultat els *Llibres del repartiment* de Valencia Galmés no trobara ni en 1950 ni en 1983 ni en 1996 els musulmans valencians *Uarat Alcama* (<gamba o camba), *Abincolom* (<columbu), *Mahomat Alfoner* (<fundariu) o els abundants toponims de la familia ‘paloma’ o ‘colom’ (Peñarroja 2022: 728-730). Pert a mes inri de Galmés, en 1979-1980, Amparo Cabanes i Ramón Ferer publicaren una edicio transcrita dels llibres en un index toponimic i i un atre onomastic. Negligencia.

Galmés (1996), el llibre es referix a tot el mossarap i afirma que es conservaven els dos grups; 7 -mb- (2 Toledo, 1 Mallorca, 2 Valencia i 2 Sevilla) (108); 4 -nd- (2 Mallorca i 2 Valencia) (108). No hi ha cap de contraeixemple.

Ferrando i Nicolás (2005), son els mes curts de tots, dos eixemples i oposts, com es veu en el quadro inferior. No hi ha opcio a l’informacio discrepant. El reduccionisme casuistic es invalidant de l’hipotesis encara que es faça per un ‘esperit’ didactic. Es un eixemple de la falacia d’evidencia incompleta o espigoleig (Ferrando i Nicolás 2005: 83-84).

	llati vulgar	mossarap llevanti	catala
-MB-	colombariu	colombaire	colomer
-ND-	corte + retunda	Quatretonda	Quatredona

Peñarroja (1990: 392-408), porta unes decenes d'eixemples tant a favor de la reduccio com del manteniment, pero la reduccio ya es donava en toponims anteriors a la conquesta i en llinages de musulmans: "La conquesta musulmana halló sin duda, en Valencia, *mb*, *nd*, algunos de cuyos representantes el árabe vulgar adoptó y estabilizó en su forma originaria [...] habremos, al menos, de aceptar por escueto paralelismo respecto de otros problemas fonéticos estudiados, que el *Repartiment* de Valencia delata la reducción real *m*, *n*. Y es infundado pensar que el escriba respetara justamente las formas conservadoras con *mb* y *nd*, alterando el resto" (Peñarroja 1990: 408). Es l'hipotesis, ya esgrimida per Sanchis per als derivats de 'petra', de l'intervencio aleatoria dels escrivs (no se sap quàn), pero orientada i simultanea (conservaven l'arcaisme 'mossarap' -columbair- i regularisaven el 'catalanisme' -colomer-). Hi ha solucio per a casi tot, real o ficticia.

Peñarroja (2022: 709-736), arreplega centenars de paraules sobre l'evolucio dels grups -mb- i -nd- en territori peninsular, en conservacio o en reduccio (m, n). En el cas particular valencià diu: "con arreglo a los datos, el supuesto de una conservación genérica de -MB-, -ND- en el románico de Valencia es una idea caduca que por arraigada que aparezca en la concepción pidaliana del mozárabe y en algunos desarrollos posteriores (S. Guarner, Galmés), no tiene refrendo" (Peñarroja 2022: 730). En el cas general explica: "valorado el material peninsular, no podemos ya interpretar las asimilaciones y reducciones -MB- > -m-, -ND- > -n- como resultado de una punta de lanza que impulsara ese cambio hasta el límite actual del gallego, pues la reducción estaba arraigada desde el Cantábrico al Valle del Guadalquivir, desde la *raya* portuguesa al Mediterráneo" (Peñarroja 2022: 736).

A nosatres, aci, nomes nos interessava el fonament empiric (numeric) de les conclusions sobre l'evolucio o el

manteniment dels dos grups consonantics llatins i crec que es patent: “la distancia entre lo parcial de los testimonios y las conclusiones es difícil de salvar” (Peñarroja 2022: 714). Mes que difícil, es prestidigitació per part dels experts i credulitat, a grapats, entre el públic. Les afirmacions – coneiximent cert– dels autors anteriors a Peñarroja no superen el nivell de l’opinió, en mostres tan curtes, seleccionades i sense discrepàncies. En qualsevol ciència experimental ho tirarien al fem per inservible.

La primera novetat: amplitud espectacular

¿Qué ha variat des dels primigenis treballs dialectològics a l’actualitat? Fonamentalment, la gran potencia explicativa de la filogènesis romànica peninsular derivada de l’ingent documentació consultada i aportada.

Sens exagerar, el panorama canvia de dalt avall: en quantitat (entre 15.000 i 20.000 termes, sifra abrumadora respecte a qualsevol altre estudi anterior) i en qualitat (es veu el conjunt dels neorromanços peninsulars, aspecte conjeurat –casi endevinació– per Menéndez i seguidors; poc més que apuntat –poca fiabilitat– per Galmés; i maltractat o ignorat per un grapat d’experts actuals –entrariem casi de cap en l’especulació–).

Sabem que la generalització poblacional i situacional –validea externa– i la potencia explicativa es veuen perjudicades quant menor es la mostra. Aixina, si no hi ha hagut més variacions (es la clausula-condicio ceteribus paribus), la major amplitud es una garantia per a la millor comprensió del fenomen estudiat (he tractat les inexactituds o limitacions derivades de la deficient o curta selecció de fonts en un cas pràctic de la flexió verbal – Fontelles 2022–).

Vista la descripció de Peñarroja, es prou difícil superar la casuística acumulada, tant la confirmatòria de sa hipòtesis com la desconfirmatòria de les hipòtesis general o parcials; perquè es possible que s’acoste a la població real

disponible (estariem davant d'una induccio casi completa) i en conseqüència les conclusions serien mes fiables provabilisticament.

Una investigacio que trobe pareguda, pel volum de la casuistica, es la realisada per l'historiador Enric Guinot (1999) sobre els moviments demografics en la conquesta del Regne de Valencia, en el XIII-XIV, i que segons ell serviren per a decantar les arees idiomatiques i la parla en les distintes localitats i ciutats.

Quan la mostra analisada es coextensional (tota la poblacio) o casi (la part proporcional es altissima) en el conjunt real-accessible, es impossible o improvable contradir la teoria-hipotesis per falta de representativitat, perque no es pot arregar una eixemplificacio immigracionista mes extensa que la de Guinot. Vullc dir, desconec si hi ha possibilitat material d'ampliar-la en mes casos que la puguen tombar. Per esta rao, la refutacio de l'hipotesis no pot vindre d'una mostra major (mes comprensió), es dir, d'un error mostral (incompletut o insignificancia dels casos), sino d'una atra classe d'insuficiencia metodologica-teorica (pp. 981-983, i nota 2589): ya ho apunti en son moment (Fontelles 1999), (a) l'autor hauria d'haver establert les condicions -els percentages personals concrets o aproximats- per al predomini d'u dels lectes importats, no ho feu, es deixava a una 'evidencia acumulativa' -indeterminada-, cosa que impedit qualsevol comprovacio o contrast; afigc ara, (b) lo esperable del proces migratori seria un pidgin, un hibrit de contacte, en posterior criollisacio: catala-aragones en la costa i aragones-catala en l'interior (no hi ha constancia material de tals estadis migevals); (c) l'identificacio variable (catala / aragones) d'alguns antroponims, vinculats o no a un toponim (Cabanès 1998, 2001), no permet establir percentages de predomini idiomatiu, o son molt debils en el pas d'una o dos generacions (es dir, els descendents d'un supost 'Enrique de Terol' poden ser de Cullera, de Nules o

de Balones en 30 o 50 anys, encara que conserven 'de Terol'); (d) es una hipotesis de molt baix nivell predictiu: no cal una temporalitat extensa -secular- per a justificar l'existència i l'extensió d'una modalitat (catalana) quan, des del principi, es poden trobar proves i documents d'eixa llengua vinculada a localitats o territoris, la nova teoria es superflua i no explica molt més que l'anterior repartimentista (Ballester 2021), es més elaborada.

La segona novetat: generalisacio

Hem vist la part quantitativa. La part qualitativa es un canvi de perspectiva en els estudis i en el coneixement.

Es manté l'hipotesis inicial, la varietat neollatina valenciana era similar a la que hi havia en l'orient hispanic (terres de l'Ebre, Catalunya, Balears) i no essencialment distinta, com es defenia des del paradigma catalaniste (primerament, Manuel Sanchis -1949, 1961- i Alvaro Galmés -1950, 1983-, o secundariament, des d'obres divulgatives i de poder -autoritat colegial- com el llibre *Las lenguas prevalencians* -1985- o el monogràfic de la revista *Saó* -1994-). Conve recordar que per aquella epoca, Joan Coromines (1984) afirmava que la llengua valenciana - catalana- era duta, pero al mateix temps cocreada per l'aportació 'mossarap' nativa. Açò concordava, grosso modo, en les teories d'Antoni Maria Badia i de Manuel Sanchis -i també en el 'primer' Germà Colon-, les tres tenen un component explicatiu 'substratistic'. La diferencia es que en Peñarroja l'element 'mossarap' es estratistic i està en la base de l'actual valencià. No es importat, sense negar més aportacions i també en la dificultat afegida de determinar com es produí l'interacció i integració final entre lo que hi havia i lo nou (Peñarroja 1993: 197).

A la confirmació de la validea interna (l'hipotesis autoctonista local) s'afeg la validea externa del model-proposta, la generalisació a unes altres parles-regions (Andalusia, Portugal, Toledo...).

Hi ha extensio en els dos eixos de les varietats: sincronia i diacronia. En la sincronia (espacial, transversal) aporta exemples procedents de distintes arees, concordants o discordants en els resultats evolutius, en direccio nort-sur i est-oest; i en la diacronia (seqüenciacio temporal, llongitudinal) nos oferix talls transversals de distintes epoques per als distintos dialectes. L'amplitud mostral procedix d'un escorcoll secular i global -no realisats fins al moment- de fonts musulmanes i cristianes.

De la documentacio aportada (contrastada) per Peñarroja no s'inferix l'estat llingüistic dibuixat des de principis del sigle passat, per Menéndez Pidal i els seguidors, fins als anys 80 i mes, sino un atre ben diferent, ¿antagonic?. Hi ha 'parles romaniques' diverses que tenen concomitancies geografiques horisontals i verticals d'identitat i de diferencia, que, per una atra banda, es lo esperable. Lo atre, la casi absoluta discrepancia lectal entre el nort i el sur d'una hipotetica ralla divisoria era una conjectura, un absurd, una anomalia total (les varietats neollatines actuals, autonomes pero no independents, presenten una distribucio-caracterisacio parella).

El nou mapa dels romanics en Al-Andalus ha de partir de: "a) las conexiones entre estas hablas no tenían por qué ser solo horizontales; y b) la idea de que cesaran de golpe en sentido vertical en la línea simbólica del Duero o, más al este, en la del Ebro no se basa en datos comprobables" (p. 853). Traduit, si 'cavaller' / 'cavallero' apareix en Toledo i en Asturies, en Cordova i en Girona i en Valencia, en documentacio tant llatina com arap, de similar epoca, la conclusio es meridianament clara: el sufix -ariu estava reduit a -er / -ero, independent dels exemples en contra.

Extensio i consolidacio de l'hipotesis

Els seminals i pulcres estudis sobre el 'mossarap' valencià de fa vora 50 anys representaven un canvi local de paradigma per a l'hipotesis idiomatica continuista. Ara, es

un canvi global de paradigma respecte al dominant durant decenis en l'historiografia espanyola i que encara es manté. Es manté perquè els defensors no reconeixen l'insuficiència metodològica científicotècnica en la qual treballen i han treballat: 1000 o 1500 observacions diuen alguna cosa però poc respecte a quinze mil, sobre tot si hi ha abundants 'cisnes negres' (milers de contraexemples) desconfirmant les primeres.

Sens hiperbole, el voluminos i documentadíssim *El mozárabe y las lenguas...* confirma i consolida aquell plantejament inicial, dels 80-90, des d'una doble perspectiva: les modalitats romaniques són una realitat constatable durant la dominació musulmana de la península Ibèrica i, açò es lo novedós, es transformaren, com pareix que era lo natural. Lo que estava comprovat per al territori valencià es generalisa (major validea externa) a unes altres parles hispaniques per mig de l'ampla casuística aportada.

La tesi, donada per ferma i establida, de lectes estancats i immutables o insensibles al temps no era certa per al valencià, però tampoc era certa per a unes altres regions espanyoles. Es mes, front a una concordança evolutiva horisontal (orient-valencià / occident-portugues), Peñarroja n'aporta una altra vertical (nort-cristia / sur-musulma). Trobarém evolucions convergents i/o divergents multidireccionals (entre nort-sur i entre est i oest), però està (com)provat en suficiència que les varietats responien al pas dels sigles.

Movilitat idiomàtica i activitat lectal

En la part final del llibre hi ha un extens comentari sobre pre població i es pronuncia contra lo que denomina 'lleis de la gravetat' en el desplaçament de llengües nort → sur: "no se puede seguir sosteniendo que, en conjunto, el románico del sur del Duero [...] constituía un bloque homogéneo caracterizado por el arcaísmo [...] que en el contacto interlingüístico, els lectes] representaban modelos

antagónicos cuya interacción se saldaría con la extinción de la primera [el mossarap]” (p. 914). I, en segon lloc, “hubo más movimientos de hablantes y de lenguas desde los siglos IX-X en dirección inversa, cuya influencia en los balbucientes dialectos del norte antes de su desplazamiento hacia el mediodía español es poco prudente descartar” (p. 914).

Tambe li dedica unes quantes pagines a l'activitat o passivitat de les parles romaniques. La teoria convencional afirma que a la condicio d'arcaics unien la de debils o decadents. L'unica eixida raonable per ad estes parles era la desaparicio o 'absorcio per les puixants varietats del nort. Peñarroja es taxatiu: “la explicación tradicional ha de descartarse; o modificarse de manera sustancial. Lo contrario equivaldría a escamotear, contra toda evidencia empírica, un corpus lingüístico de **datos cuyo volumen va bastante más allá en cantidad, diversidad y detalle** del exiguo cupo de noticias, a menudo dispersas y deshilachadas, en que se fundamentaron unas conclusiones algo aventuradas” (p. 942; el destacat es meu). I a partir d'aci desgrana els dialectes de les distintes zones i les proves que sostenen la vigencia o permanencia (Toledo i el centre, Portugal, l'orient hispanic -en una detallada comparança entre nort i sur de l'Ebre- i Andalusia).

El llibre es lo que es denomina una clau de pas en una disciplina científica porque es necessari consultar-la, tant si s'està d'acort com si s'està en contra. ¿Es pot continuar dient que els 'mossaraps' -lectes- no existien?, si, pero obviant l'investigacio de Peñarroja. ¿Que es fara?, segur. Ya es fa i en determinats autors ni se'l menciona. La censura o l'ocultacio son males praxis científiques i diuen molt de la condicio etica dels 'experts'.

Ya que parle de la praxis científica; m'hauria agradat (es interes personal) un major contrast conjunt dels adversaris epistemics -o per autors- i de les teories

contraries. Estan en el lloc que l'autor estima pertinent, per exemple, en cadascu dels apartats de les lleis fonètiques trobem comentaris, però esta dispersio pot dificultar una millor panoràmica per als llecs i, no tant, per als entesos.

Hi ha un interrogant que engloba tota l'obra, encara que es referix al cas valencià es extensible a les altres parles: “¿a qué lengua deberíamos atribuir el conjunto de rasgos fónicos, léxicos y morfológicos analizados y su elenco de manifestaciones? No, desde luego, a un catalán o a un aragonés que no habían traspasado la barrera del Ebro. Y menos a un romance extinguido, pues el corpus de testimonios citado en los capítulos precedentes aparece bien activo a la altura del s. XIII, y con una fisonomía que no se ajusta, en absoluto, a un estado fósil, sino claramente innovador” (pp. 976-977).

Contra els elements: un pronostic

Traure l'obra ja ha segut un acte de valentia per a l'editorial (no solen ser 'amigues' de publicar contra la ciencia establida). I mes, d'un tema que partix inicialment d'una dissidencia sobre l'orige importat del valencià (tabu i intocable), que s'esten a tota una concepcio heretada en els estudis de llingüística historica i que implica als 'pares' (Menéndez, Zamora, Lapesa, Galmés...). L'atra part es la difusio i la repercussio epistemica (els efectes en el paradigma).

Publicar en castella o en catala no te massa problemes en els mijos de comunicacio... però augmenten segons la tematica (i sobre tot en valencià no oficial). Ya es rar que l'hagen entrevistat en la SER... (2022) i para de contar. Ho se per experiencia.

Quan hi ha un conflicte sobre una qüestio, com es este cas, i el coneiximent depen o s'atribuix a un grup, el saber pert categoria i sol ser considerat una opinio; però hi ha uns altres problemes afegits: “Los grupos que están en conflicto

y participan del debate ideológico no admitirán con facilidad que lo que los Otros creen constituye conocimiento, sino que afirmarán que tales creencias son apenas opiniones” (Van Dijk 1999: 144). A voltes, ni opinions.

Intuixc que la resposta mes significativa sera el silenci (prou habitual, ha ocorregut unes atres voltes) (este text es redactà en 2023), o la descalificacio generica del coneiximent o de l’investigacio (raons: es una teoria superada, es lo mateix de sempre, no hi ha proves -lliteratura romanç-, es acientific -esta valoracio sol ser gratuïta, sense fonament-, va contra la romanistica internacional, les universitats de tot lo mon no ho avalen...). Es poden negar els fets: “cuando se los ve como sostén de la posicion ideológica de los otros, aun si estos hechos son el resultado de investigaciones que se han llevado a cabo de acuerdo con los métodos científicos generalmente aceptados, que en otra investigación nunca serían cuestionados” (Van Dijk 1999: 145). Una ultima possibilitat es que s’enjuntaran els que viuen de les beques publiques i dels departaments de les facultats pertinents i trauran algun llibre colectiu... en contra.

Conclusio

L’hipotesis d’unes varietats romaniques semblants -no identiques-entre el nort i el sur peninsular, en epoca musulmana, explica molt mes que la contraria, uns lectes distints i incompatibles segons la latitut. ¿Per qué dic que te mes poder explicatiu? Perque en la primera hi ha excepcions justificables majoritariament pel pas del temps, la cronologia (una hipotesis de baix nivell), mentres que en la segona les excepcions tenen mala justificacio o son contradictories en la propia hipotesis. Ademes, concorda millor en l’extensa mostra de fets idiomatics aportats que les exigües mostres que la podrien contradir i que soporten la teoria contraria.

Este plantejament es 'normal' vist des d'un altre punt de vista: "Toda teoría abarcante atraviesa primero una época de clasicismo, en la que sólo se ven los hechos que encajan perfectamente en ella, y otra de complicaciones, en la que comienzan a presentarse las excepciones [...] Al final, las excepciones superan, a menudo, el número de los casos regulares" (Fleck 1986: 76). Es lo que li passa a la teoria rupturista-catalanista.

REFERENCIES BIBLIOGRÀFIQUES

(Nota: nomes incloc les no identificades de forma suficient en el text)

AGAZZI, Evandro (1996), *El bien, el mal y la ciencia / Las dimensiones éticas de la empresa científico-tecnológica*, Madrid, Tecnos.

BALLESTER, Xaverio (2021), *Orígenes de la lengua valenciana. La hipótesis repoblacionista*, Saragossa, Universidad de Zaragoza.

CABANES, María Desamparados (1998) «Repartiment i antroponimia en la Valencia del segle XIII», en *Revista de Filologia Valenciana*, num. 5, Valencia, Accio Bibliografica Valenciana, pp. 29-48.

--- (2001), «Utilitat i utilizacio de l'antroponimia. Unes reflexions en veu alta», en *Revista de Filologia Valenciana*, num. 8, Valencia, Accio Bibliografica Valenciana, pp. 43-59.

COROMINES, Joan (1984), «La unitat de la llengua com a fet científic», en Joan FUSTER et alii, *Els Països Catalans: un debat obert*, Valencia, Tres i Quatre, pp. 85-94.

FERRANDO, Antoni i NICOLÁS, Miquel (2005), *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.

FLECK, Ludwik (1986), *La génesis y el desarrollo de un hecho científico*, Madrid, Alianza.

FONTELLES, Antoni (1997), *Societat, ciencia i idioma valencià*, Valencia, Lo Rat Penat.

--- (1999), resenya bibliografica *Els fundadors del Regne de València* d'Enric Guinot, en *Revista de Filologia Valenciana*, num. 6, Valencia, Accio Bibliografica Valenciana, pp. 176-179.

--- (2019), «Una 'kanisa' en Malta», publicat en la uep d'Accio Nacionalista Valenciana (29-9-2019), en <http://accionacionalistavalenciana.com/una-kanisa-en-malta-antoni-fontelles>

--- (2020), *El genuïnisme i l'autoodi. Ideologia en el conflicte idiomàtic valencià*, Castello de la Plana, Mosseguello.

--- (2022), «Les fonts i la restricció observacional en "Occitans a València"», en *Paraula d'Occ*, num. 21, Valencia, Centre Internacional de Recerca i Documentació Científica. Associació d'Occitanòfils Valencians, pp. 69-114.

--- (2023a), «Un mon de noms. Un mon de conflictes», en *Paraula d'Oc*, num. 22, Valencia, Centre Internacional de Recerca i Documentació Científica. Associació d'Occitanòfils Valencians, pp. 77-107.

--- (2023b), «Uns moros disfrassats», publicat en la uep d'Accio Nacionalista Valenciana (10-5-2023) en <http://accionacionalistavalenciana.com/uns-moros-disfrassats-toni-fontelles>

GALMÉS, Álvaro (1983), *Dialectología mozárabe*, Madrid, Gredos.

--- (1996), «Mozárabe», en Manuel ALVAR (dir.), *Manual de dialectología hispánica. El Español de España*, Barcelona, Ariel, pp. 97-110.

GUINOT, Enric (1999), *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval* (dos volums), Valencia, Tres i Quatre.

LAPESA, Rafael (1980⁸), *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos.

MEDAWAR, Peter (1997), *El extraño caso de los ratones moteados y otros ensayos sobre ciencia*, Barcelona, Drakontos / Crítica.

MENÉNDEZ, Ramón (1986¹⁰), *Orígenes del español / Estado lingüístico de la península ibérica hasta el siglo XI*, Madrid, Espasa-Calpe.

PEÑARROJA, Leopoldo (1987), «Mossarabisme i substrat. Crítica retrospectiva», en *Aula de Humanidades y Ciencias. Serie filológica*, num. 2, Valencia, Real Academia de Cultura Valenciana, pp. 55-84

--- (1989), «El mossarap de Valencia i la romanitat de l'Espanya Islàmica: estat de l'investigació», en DDAA, *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia* (dos volums), Valencia, Consell Valencià de Cultura, vol. I, pp. 199-225.

--- (1990), *El mozárabe de Valencia. Nuevas cuestiones de fonología mozárabe*, Madrid, Gredos.

--- (1993), *Cristianos bajo el islam. Los mozárabes hasta la reconquista de Valencia*, Madrid, Gredos.

PONSODA, Joan J. (1997), «Les llengües dels mudèjars i dels repobladors al comtat de Cocentaina al segle XIII», en Jordi COLOMINA (ed.), *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Lleo, Universitat d'Alacant, pp. 115-133.

SANCHIS, Manuel (1949 [en el deposit ilegal figura 1958]), *Introducción a la historia lingüística de Valencia*, Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo, (porta un prolec de Ramón Menéndez i son quatre conferencies que pronuncià en 1948).

--- (1961²), *Els parlars romànics de València i Mallorca anteriors a la reconquesta*, Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo.

--- (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Estella, Salvat.

--- (1985¹⁰), *La llengua dels valencians*, València, 3 i 4.

SARAGOSSÀ, Abelard (2003), *Gramàtica valenciana raonada i popular. -Els fonaments-*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

TORRES, Cristóbal (1994), *Sociología política de la ciencia*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas / Siglo XXI.

TREVIJANO, Manuel (1994), *En torno a la ciencia*, Madrid, Tecnos.

VAN DIJK, Teun (1999), *Ideología. Una aproximación multidisciplinaria*, Barcelona, Gedisa.

ZAMORA, Alonso (1974²), *Dialectología española*, Madrid, Gredos.